

ISSN 1300-9672

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Review of the Faculty of Divinity
University of Süleyman Demirel

Hakemli Dergi

CUMHURİYETİMİZİN 77. YILINA
ARMAĞAN

Yıl : 2000

Sayı : 7

DERGİNİN SAHİBİ

Prof. Dr. İsmail YAKIT (Dekan)

FAKÜLTE YAYIN KURULU

Prof. Dr. İsmail YAKIT

Prof. Dr. Ekrem SARIKÇIOĞLU

Prof. Dr. Orhan ÜNER

Prof. Dr. Talat SAKALLI

Doç. Dr. M. Saffet SARIKAYA

Doç. Dr. İ. Hakkı GÖKSOY

Yrd. Doç. Dr. Kemal SÖZEN

Yrd. Doç. Dr. Ahmet YILDIRIM

Yrd. Doç. Dr. Talip TÜRÇAN

DİZGİ

Ayşe SERİM

KAPAK

S.D.Ü. Basın ve Halkla İlişkiler

BASKI

Ali ÇOLAK

Dergide Yayınlanan Yazıların Sorumluluğu Yazarlarına Aittir
Dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir
© SDÜ İlahiyat Fakültesi İsparta-2001

İSTEME ADRESİ

S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Merkez Kampüsü İSPARTA
Tel: (0.246) 237 10 61 Fax: (0.246) 237 10 58

İSLÂM İNANÇLARI AÇISINDAN ZİKİR

Yrd.Doç.Dr. Musa KOÇAR*

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde, insanın inanıp teslim olduğu Yüce Allah ile manevî ilişkisini sağlayacak ve böylece davranışlarını belli ölçüler içinde yapmasını temin edecek bazı unsurlar yer almaktadır. Bu unsurlardan biri de zikirdir. Zikir hakkında naslarda oldukça fazla bilgi yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de çok zengin bir anlama sahip olan ve daha sonraları özellikle tasavvuf felsefesinin gelişmesi ve tarikatların kurumsallaşması sürecinde belli kalıplarla ifade edilir hale gelen zikir anlayışı tarihî süreç içinde hem anlam daralmasına, hem de anlam kaymasına uğramıştır.

Tasavvufî eserlerde, bir müridin günlük zikir programını belirleyen bölümlerde belirtilen zikirle ilgili unsurların kişiyi sosyal hayattan soyutlayıcı, onu toplum hayatından uzaklaştırıcı bir nitelik arzettiği göze çarpmaktadır. Halbuki gerek Kur'ân-ı Kerîm'de ve gerekse hadislerde zikirle ilgili bilgiler sadece belli kalıpları kapsamamakta, aksine, daha geniş anlamlı ve müminin günlük işlerini yaparken uygulayabileceği belli prensipleri içeren bir karakter taşımaktadır.

Bu çalışmada, zikir kavramının etimolojik analizi kısaca yapıldıktan sonra bu kelimenin Kur'ân-ı Kerîm'de, hadislerde ve tasavvufî eserlerde hangi anlamları içerdiği ortaya konularak İslâm inançları açısından değerlendirilmesine yer verilecektir.

1. Etimolojik Olarak Zikir

Zikir kelimesi sözlükte “zekera-yezkuu-zikran-tezkâran ve zükran” kalıbından gelmektedir. Cemîsi “zükûr” olan “ez-zikr” kelimesi, bir şeyi anma, telaffuz etme, şeref, şöret, şân, sitâyîş, namaz, dua ve niyâz-ı ilâhî, Kur'ân-ı Kerîm, Kur'ân-ı Kerîm tilâveti, kitap, tesbih, şükür, taat, huccet, kadri yüce şey olmak üzere pek çok

* SDÜ İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

anlama gelmektedir.¹ Görüldüğü üzere zikir kelimesi hem inanç, hem ibadet, hem de ahlâkî normlar açısından bir değer ifade etmektedir.

2. Kur'ân-ı Kerîm'de Zikir

Kur'ân-ı Kerîm'de "zkr" kökünden gelerek çeşitli kalıpları bulunan kelimeler yaklaşık 292 âyette geçmektedir². İsim, fiil ve masdar şeklinde yer alan bu kelimeler zikir kelimesinin lügat anlamına paralel olarak değişik manalarda kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de zikir kelimesi fiil kalıbıyla bazı âyetlerde düşünmek manasına kullanılmıştır. Bir âyette Allah, İsrâil oğullarına hitaben Tevrat'a sıkıca sarılmalarını ve bu kitabın içinde yer alan hususları zikretmelerini emretmektedir.³ Başka âyetlerde de Allah bir takım hatırlatmalarda bulunduktan sonra insanların tefekkür bağlamında hiç düşünmediklerini (zikretmediklerini) veya çok az düşündüklerini vurgulamakta, dolayısıyla düşünmeye teşvik etmekte ve zaman zaman bu hususu şiddetle hatırlatmaktadır.⁴ Zikrin düşünmek anlamında kullanıldığı başka bir âyette ise müteşâbih âyetler karşısında takınılacak tavır belirtilmektedir.⁵

Zikir kelimesi bazı âyetlerde “zekkera-yezzekkeru” kalıbında hatırlatmak, öğüt vermek ve öğüt almak manasında kullanılmıştır. Birtakım âyetlerde Allah'ın öğüt verdiği belirtildiği gibi⁶, Hz. Muhammed'in sadece bir öğütçü olduğu ve bu sebeple insanlara öğüt vermesi emredilmekte⁷, “Faydalı olacaksa insanlara öğüt ver” buyurulmaktadır.⁸ Başka bir âyette ise öğüt vermek emredildikten sonra öğüdün insanlara faydalı olacağı ifade edilmektedir.⁹

¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “zkr” md.; Hasan el-Mustafavî, *et-Tahkîh fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, “zkr” md.; Râgıp el-İsfahânî, *el-Müfredât* “zkr” md.

² bk. Muhammed Fuâd Abûlbâki, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, “zkr” md.

³ el-A'râf 7/171.

⁴ es-Secde 32/4; Hûd 11/30; el-Vâkıa 56/62; el-Ğâfir 40/58; en-Neml 27/62; el-Hâkka 69/42; es-Saffat 37/155; el-Kasas 28/43, 46, 51; Hûd 11/24.

⁵ Âl-i İmran 3/7.

⁶ en-Nahl 16/90; el-En'am 6/152.

⁷ el-Fecr 89/21; el-Ğâşiye 88/21; et-Tûr 52/29.

⁸ el-A'lâ 87/9.

⁹ ez-Zâriyât 51/55; Abese 80/4.

Allah, Kur'ân'ı öğüt alsınlar diye peygamberinin diliyle indirmiş ve böylece Kur'ân kolay bir şekilde anlaşılmıştır.¹⁰ Kur'ân'da geçen çeşitli örnekler ise insanlar öğüt alsınlar diye verilmiştir.¹¹ Dolayısıyla Kur'ân âyetleri üzerinde düşünülmeli ve öğüt alınmalıdır.¹² Bu sebepten dolayı Yüce Allah, Hz. Muhammed'e "*Sen onlar üzerinde bir zorba değilsin. Söz verdiğim günden korkanlara Kur'ân'la öğüt ver*" buyurmaktadır.¹³ Bunun yanı sıra Hz. Nûh ve Hz. Musa'nın kıssasında olduğu gibi diğer bazı âyetlerde zikir kelimesi öğüt vermek ve öğüt almak anlamında kullanılmıştır.¹⁴

Yüce Allah Kur'ân'da, insanlara bazı olayları hatırlatarak öğüt almalarını emretmektedir. Fakat bu emir karşısında çoğu insanlar öğüt dinlememiş, bundan yüz çevirmiş veya çok az öğüt almıştır.¹⁵ Başka bir âyette ise ancak Allah'tan korkan kimsenin öğüt alacağı ifade edilmekte ve böylece öğüt alan kimsenin niteliği ortaya konulmaktadır.¹⁶

Kur'ân'da yer alan zikrâ kelimesi, anma, hatırlatma anlamlarına geldiği gibi öğüt, öğüt vermek, öğüt ve ibret almak manalarına da gelir. Bazı âyetlerde öğüt verenin bizzat Yüce Allah olduğu,¹⁷ diğer birtakım âyetlerde ise Hz. Muhammed ve geçmiş peygamberlerin öğüt verdikleri vurgulanmaktadır.¹⁸ Zikrâ kelimesi Kur'ân'da unuttuktan sonra hatırlatmak¹⁹, sürekli hatırdaki tutmak anlamına da kullanılmıştır.²⁰

Yine Kur'ân'da "Tezekkera-yetezekkeru" kalıbıyla Kur'ân'da yer alan kelimeler ibret ve ders almak anlamında kullanılmıştır.

¹⁰ ed-Duhân 44/58.

¹¹ ez-Zümer 39/27.

¹² Sâd 38/29; el-İsrâ 17/41; en-Nûr 24/1; el-A'râf 7/26; el-Furkân 25/50; Yâsin 36/19; en-Nahl 16/13.

¹³ Kâf 50/45; el-A'râf 7/2.

¹⁴ el-A'râf 7/63; Tâhâ 20/44; Fâtır 35/37.

¹⁵ es-Saffat 37/13; Yûnus 10/3; el-A'râf 7/3, 165; el-En'am 6/80; el-Mü'minûn 23/71.

¹⁶ el-A'lâ 87/10.

¹⁷ Kâf 50/8,37; Hûd 11/114; Muhammed 47/18; Sâd 38/43; ez-Zümer 39/21; el-Fecr 89/23; el-Müddessir 74/31; el-A'lâ 51/55; Tâhâ 20/113; el-Ankebût 29/51.

¹⁸ ez-Zâriyât 51/55; ed-Duhân 44/13; el-A'lâ 87/9; eş-Şuara 26/209.

¹⁹ el-En'am 6/68.

²⁰ el-En'am 6/69; Hûd 11/120; el-Enbiyâ 24/84; Sâd 38/46; en-Nâziât 79/43; el-En'am 6/90.

Nitekim Allah, insanlar ibret alsınlar diye âyetlerini uzun uzadıya açıkladığını belirtmekte ve onlara ibret almalarını emretmektedir.²¹ Allah'ın âyetlerinden ibret alan kimselerin ise, akıl sahibi ve Allah'a yönelen kimseler olduğu ifade edilmekte²², kalplerinde manevî hastalık bulunanların ibret almaktan kaçındıkları vurgulanmaktadır.²³

“Zekkera” fiilinden türetilen kelimeler bilinen bir şeyi hatırd tutmak ve unutulmuş hatırlatmak anlamında kullanılmıştır.²⁴ Allah'ın âyetleri kendilerine hatırlatıldığında secdeye kapanan kimseler bulunduğu gibi²⁵, onlara karşı kör ve sağır kalanlar²⁶ ve bu hatırlatmaktan yüz çevirenler de olmuştur.²⁷ Öte yandan emir sîgasıyla gelen kelimeler de (üzkur...) bilinen bir şeyi hatırlatmak ve hatırd tutmak anlamında kullanılmıştır.²⁸ Meselâ A'raf sûresinde Hz. Şuayb'ın, milletine hitâben “*Az iken, Allah'ın sizi çoğalttığını hatırlayın*”²⁹ ifadesinde bilinen bir şeyi hatırlamak anlamında zikredilmiştir. Yine bu manada Allah, Hz. Muhammed'e, faziletlerine binâen geçmiş peygamberlerin ve bazı şahısların kıssalarını zikretmeyi emretmektedir.³⁰ Yine Ahzâb³¹ ve Bakara³² sûrelerinde Allah'ın insanlara verdiği nimetlerin yanısıra, insanların öğüt alması için indirilen âyetlerin, kitap ve hikmetin zikredilmesi, yani hatırd tutulması emredilmektedir.

“Zekera-yezkuru-zikran” kalıbıyla Kur'ân'da yer alan kelimeler anmak, anlatmak, hatırlatmak, anlamak manalarında kullanılmıştır.³³

²¹ el-En'am 6/126; el-Bakara 2/221; en-Nahl 16/17; el-Mü'minûn 23/85; el-A'râf 7/57, 130; ez-Zâriyât 51/49; el-Furkân 25/62; el-Enfâl 8/57.

²² ez-Zümer 39/9; el-Bakara 2/269; er-Ra'd 13/19; el-Ğâfir 40/13.

²³ et-Tevbe 9/126.

²⁴ el-En'am 6/44, 70; el-Mâide 5/13, 14; İbrahim 14/5; Yûnus 10/71; el-Bakara 2/282.

²⁵ es-Secde 32/15.

²⁶ el-Furkân 25/73.

²⁷ el-Kehf 18/57; es-Secde 32/22.

²⁸ el-Enfâl 8/26.

²⁹ bk. el-A'raf 7/86.

³⁰ el-Bakara 2/63; Yûsuf 12/42; Meryem 19/16, 41, 51, 54, 56; Sâd 38/17, 41, 45, 48, 49; el-Ahkâf 46/21.

³¹ bk. el-Ahzâb 33/34.

³² bk. el-Bakara 2/232.

³³ el-Bakara 2/235; el-Kehf 18/70, 83; Meryem 19/67; el-Enbiyâ 21/2; el-Mü'min 40/44; el-Câsiye 45/23; el-İnsân 76/1; en-Nâziât 79/35.

Meselâ, "İnananlar keşke bir sûre indirilse de cihada çıksak derler. Fakat kesin anlamlı bir sûre indirilip orada savaş zikredilince ölüm korkusuyla bayılmış kimseler gibi bakarlar"³⁴ anlamındaki âyette görüldüğü gibi zikir kelimesi anmak, telaffuz etmek manasında kullanılmıştır. Kur'ân'da "zkr" kökünden türetilen ve değişik kalıplarda, dışının zıddı erkek anlamında kullanılan bir çok âyet de bulunur.³⁵ Zikir şân, şeref manasına da gelmektedir. Nitekim Allah, Hz. Muhammed'e hitâben "Senin şânını (zikrake) yükseltmedik mi?"³⁶ buyurmaktadır.

Zikir kelimesi öğüt anlamında, hem Tevrat'a, hem de Kur'ân'a nisbet edilmiştir. Bir âyette Hz. Musa'ya verilen kitap, yani Tevrat, akıl sahipleri için bir öğüt ve doğruluk rehberi olarak tanımlanmıştır.³⁷ Keza bir çok âyette de zikir kelimesi öğüt anlamında Kur'ân'ı nitelemekte, O'nun âlemler için bir öğüt (zikir) olduğu ifade edilmektedir.³⁸ Bu bakımdan zikir kelimesi hem Kur'ân'ın³⁹, hem de Tevrat'ın⁴⁰ özel ismi olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Enbiyâ sûresinde⁴¹, Kur'ân dahil olmak üzere daha önce gönderilen semâvî kitaplar da zikir olarak nitelendirilmiştir. Bu kitaplar için zikir isminin kullanıldığı Nahl⁴² ve Enbiyâ⁴³ sûrelerinde "ehle'z-zıkr", yani kitaplılar şeklinde ifade edilmektedir.

Kur'ân'ı niteleyen başka bir kelime ise "tezkira'dır". Bu kelime sözlükte hatırlamaya vâsita olan şey anlamındadır. Türkçe'ye "öğüt" olarak tercüme edilen bu kelime bir çok âyette yer almaktadır.⁴⁴

³⁴ Muhammed 47/20.

³⁵ Âl-i İmran 3/36, 195; en-Nisâ 4/11, 124, 176; en-Nahl 16/97; el-Ğâfir 40/40; el-Hucurât 49/13; en-Necm 53/21, 45; el-Kiyâme 75/39; el-Leyl 92/3; eş-Şûrâ 42/39, 50; el-En'am 6/139, 143; eş-Şuara 26/165.

³⁶ bk. el-İnşirâh 94/4; el-Enbiyâ 21/48.

³⁷ el-Ğâfir 40/44.

³⁸ Yûsuf 12/104; el-Kehf 18/101; el-Enbiyâ 20/10; eş-Şuara 26/5; Sâd 38/1,87; ez-Zuhruf 43/44; el-Kamer 54/17, 22, 32, 40; el-Kalem 68/52; et-Tekvir 81/27; Yâsîn 36/69; Abese 80/11.

³⁹ Al-i İmran 3/58; el-A'râf 7/63; el-Hicr 15/9; Tâhâ 20/99,124; el-Enbiyâ 21/36, 42, 50; el-Furkân 25/29; Yâsîn 36/11; es-Saffat 37/168; Sâd 38/8; Fussilet 41/41; ez-Zuhruf 43/5; et-Talak 65/10; el-Kalem 68/51.

⁴⁰ el-Enbiyâ 21/105.

⁴¹ bk. el-Enbiyâ 21/24.

⁴² bk. en-Nahl 16/43-44.

⁴³ bk. el-Enbiyâ 21/8.

⁴⁴ Tâhâ 20/3; el-Hâkka 69/48; el-Müddessir 74/49, 54, 55, 56; Abese 80/11, 12, 13.

Bazı âyetlerde “tezkira” kelimesi Kur’ân manasında değil, anlatılan bazı olaylardan ibret ve öğüt almak anlamında kullanılmıştır.⁴⁵ Meselâ, Vâkıa sûresinde yakılan ateşin ağacı hakkında *"Biz onu bir ibret (tezkira) ve çölde konaklayanlar için yararlı kıldık"*⁴⁶ buyurulmaktadır.

Zikir kelimesi bazı âyetlerde namaz manasında kullanılmıştır. Cuma günü namaz için ezan okunduğunda insanların Allah'ı zikre koşmaları emredilmektedir.⁴⁷ Allah Hz. Peygambere, kendisine vahyolunanı okumasını, namaz kılmasını, namazın hayasızlıktan ve fenalıktan alıkoyduğunu belirtmekte ve böylece Allah'ı zikretmenin önemini bildirmektedir.⁴⁸ Yine bazı âyetlerde Allah'ı zikretmek için namaz kılınması emredilmektedir.⁴⁹

Allah'ın çokça anılmasını emreden âyetler şüphesiz zikrin önemini ortaya koymaktadır.⁵⁰ Nitekim Müzzemmil sûresinde⁵¹ ifade edildiği gibi, Allah, Hz. Muhammed’e gündüz meşkul eden işlerin çok olması sebebiyle gece kalkıp ağır ağır Kur’ân okumasını ve bunun daha tesirli olduğunu ifade ederek, Rabb’in adını zikretmeyi ve her şeyi bırakıp O’na yönelmeyi emretmektedir. Zikrin önemine binâen Allah, Hz. Musa ve kardeşi Hz. Hârun’a hitabederek, *"Beni zikretmekte gevşek davranmayın"* ihtarında bulunmaktadır.⁵² Diğer bir âyette ise, *"İnsanların gönüllerinin Allah'ı zikretmesi ve O’ndan inen gerçeğe içten bağlanmasının zamanı daha gelmedi mi?"* uyarısında bulunmaktadır.⁵³ Allah, insanlara Kitabı ve onu öğretecek peygamberi göndermesi sebebiyle, *"Artık beni zikredin, ben de sizi zikredeyim, bana şükredin nankörlük etmeyin"*⁵⁴ buyurarak zikrin önemini belirtmiş, kendisinin de zikredenleri anacağı müjdesini vermiştir.

⁴⁵ el-Hâkka 69/12; el-Müzzemmil 73/19; el-İnsân 76/29.

⁴⁶ el-Vâkıa 56/73.

⁴⁷ el-Cuma 62/9.

⁴⁸ el-Ankebût 29/45.

⁴⁹ el-Bakara 2/239; Tâhâ 20/14.

⁵⁰ el-Ahzâb 33/41.

⁵¹ bk. el-Müzzemmil 73/8.

⁵² Tâhâ 20/42.

⁵³ el-Hadîd 57/16.

⁵⁴ el-Bakara 2/152.

Kur'ân'ı Kerîm'de zikrin önemini ifade eden âyetlerin yanı sıra, onun vakitlerini, yerini ve çeşitlerini belirten âyetler de vardır. Allah'ı çok zikretmenin vurgulandığı âyetlerde⁵⁵ zaman kaydının bulunmaması günün her vaktinde zikrin yapılabileceğini göstermekte, bazı âyetlerde ise, özellikle sabah ve akşam vakitlerinde Allah'ın zikredilmesi emredilmektedir. Peygamberin şahsında bütün müslümanlara, Rabb'in hükmüne sabredilmesinin ve günahkâr ve isyankârlara itaat edilmemesinin emredildiği bir âyette, "*Rabbini sabah ve akşam zikret*"⁵⁶ buyrulmaktadır. Aynı şekilde gâfillerden olunmamasının belirtildiği bir âyette, peygambere ve dolayısıyla inananlara, Rablerini gönülden ve korkarak içinden hafif bir sesle sabah ve akşam anmaları emredilmektedir.⁵⁷ İçlerinde Allah adının anılmasına izin verildiği evlerde Allah'ı tesbih edenlerin övüldüğü âyette de onların sabah ve akşam Allah'ı andıkları belirtilmektedir.⁵⁸ Nitekim Zekerîyya peygamberin kıssasının anlatıldığı âyette de ona, Rabbini çok anması ve sabah-akşam hamdetmesi emredilmektedir.⁵⁹ Zikir vakitleriyle ilgili olabilecek başka bir âyette bir işin yapılmasına karar verildiğinde "inşâallah" demek gerektiği vurgulanmakta ve unutulduğunda Allah adını zikretmek tavsiye edilmektedir.⁶⁰

Allah adının çokça zikredildiği yerlerin başında, şüphesiz başta Kâbe olmak üzere manastırlar, kiliseler, havralar, mescitler gibi mâbetler ve evler gelmektedir. Nitekim, "*Allah, insanların bir kısmını diğerleriyle savmasaydı manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çok anılan camiler, yıkılıp giderdi*"⁶¹ buyrularak, diğer mabedlerden ziyade, Allah adının çokça anıldığı yer olarak camiler gösterilmektedir. Allah'ın mescitlerinde Allah adını zikretmeyi yasak edenlerden daha zâlim kimse olamayacağı bildirilmiştir.⁶² Diğer bazı âyetlerde ise gerek hac yaparken ve gerekse hac ibadetini bitirdikten sonra Allah'ı çokça zikretmek emredilmektedir.⁶³ Bu âyetlerden

⁵⁵ el-Ahzâb 33/41.

⁵⁶ el-İnsân 76/25.

⁵⁷ el-A'râf 7/205.

⁵⁸ en-Nûr 24/36.

⁵⁹ Âl-i İmran 3/41.

⁶⁰ el-Kehf 18/24.

⁶¹ el-Hacc 22/40; en-Nûr 24/36.

⁶² el-Bakara 2/114.

⁶³ el-Bakara 2/198,200.

anlaşıldığına göre Allah'ı zikretmek belirli yerlere hasredilmemiş, her zaman ve her yerde O'nu anmak emredilmiştir.

Zikir ile tesbih, belki de mâhiyetlerinin birbirine yakın olması sebebiyle Kur'ân'da beraber zikredilmektedir. Nitekim Hz. Musa, Allah'ı çokça tesbih etmek ve zikretmek için kardeşi Hz. Harun'u kendisine yardımcı yapmasını ve görevinde onu ortak kılmasını Allah'tan talep etmektedir.⁶⁴

Kur'ân'da namazın zikir olarak nitelenmesinin yanısıra, Allah'ın, ayakta, otururken ve yan yatarken zikredilmesi, emir siygasıyla ifade edilmektedir.⁶⁵ Bu durumda, Allah'ı sadece namazda değil, namazın dışında da zikretmek gerekmektedir.

Allah'ın nimetini zikretmekle ilgili âyetlerde zikir emir sigasıyla (üzkur...) bütün insanlara şâmil kılınmış ve Allah'ın bütün nimetleri kastedilmiştir.⁶⁶ Bu âyetlerin yanısıra Allah, çeşitli nimetlerini bazen bir topluluğa hasretmiş, bazen de münferit kişilere ihsan etmiş ve verdiği nimetleri zikretmelerini emretmiştir.⁶⁷ Meselâ, Allah'ın nimetini anmanın emredildiği Zuhurf sûresinde⁶⁸ nimeti zikretmek umumî olarak değil, ulaşım aracı olan gemi ve binek hayvanlarına hasredilmiştir.

Yukarıdaki âyetlerden anlaşılan şudur: Allah kullarına gerek umûmî, gerekse ferdî bir çok nimetler ihsan etmiştir. İnsanlar ise bu nimetlerin Allah tarafından verildiğini zaman zaman unutturmuşlardır. Bu sebeple Allah Taâla belli birtakım âyetlerle nimet verenin sadece kendisi olduğuna vurgu yaparak bu hususu sürekli hatırlarında tutmaları için insanlara uyarılarda bulunmuştur.

Allah ismini zikretmekle ilgili Kur'ân'da birtakım hükümler de vardır. Bazı âyetlerde, üzerine Allah ismi zikredilmeden kesilen hayvanların etinin yenilmesi yasaklanmış ve hayvanı keserken Allah ismini zikretmek emredilmiştir.⁶⁹ Bu sebeptir ki hayvan keserken bilerek Allah'ın adını anmamak Allah'a yapılmış bir iftira anlamını

⁶⁴ Tâhâ 20/29, 30, 31, 32, 33, 34.

⁶⁵ en-Nisâ 4/103.

⁶⁶ Âl-i İmran 3/103; el-Mâide 5/11, 20; el-A'râf 7/69, 74; İbrahim 14/6; el-Ahzâb 33/9; Fâtır 35/3.

⁶⁷ el-Bakara 2/42, 122, 231; el-Mâide 5/7, 110; Meryem 19/2; Sâd 38/32.

⁶⁸ bk. ez-Zuhurf 43/13.

⁶⁹ el-En'am 6/119, 121; el-Hacc 22/28, 34, 36.

taşımaktadır.⁷⁰ Bir âyette avcı hayvanların yakalamış oldukları hayvanların da Allah adını zikretmek şartıyla etlerinin yenilebileceği vurgulanmıştır.⁷¹ Başka bir âyette ise, "*Allah'ın âyetlerine inanıyorsanız, üzerine Allah adı zikredilmiş olan yiyeceklerden yiyiniz*"⁷² buyrulmuştur. Bu durumda sadece kesilen hayvanlar için değil, bütün yiyecekler için, Allah adını anmak gereği ortaya çıkmaktadır.

Bir âyette, inanan kimselerin kalplerinin Allah'ı zikretmekle huzura kavuştuğu ve kalplerin ancak Allah'ı anmakla huzura ereceği vurgulanmaktadır.⁷³ Bir başka âyette ise, Rablerinden korkan kimselerin Kur'ân karşısında tüylerinin ürperdiği, sonra hem tenlerinin hem de kalplerinin Allah'ı zikretmekle yumuşayıp yatıştığı ifade edilmektedir.⁷⁴

Zikir, insanı dünya ve âhiret saâdetine ulaştıran bir vasıta olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Allah anıldığı zaman kalpleri titreyenlere saâdet müjdeleri verilmiştir.⁷⁵ Başka bir âyette, "*Namaz bitince yeryüzüne yayılın...Allah'ı çokça anın ki saadete erişesiniz*"⁷⁶ buyrulmaktadır. Yine saadete erişmenin yolunun arınmış olmaktan, Allah adını zikredip namaz kılmaktan geçtiği⁷⁷, Allah'ın, kendisini çokça zikreden erkek ve kadınlara mağfiret ve büyük bir ecir hazırladığı beyan edilmektedir.⁷⁸

Allah'ı zikretmenin önemli başka neticeleri de vardır. Bir âyette, "Düşmanla karşılaşırsanız dayanın, başarıya ulaşmak için Allah'ı çok zikredin"⁷⁹ buyrulmaktadır. Diğer bir âyette, "*Allah'a karşı gelmekten sakınanlar şeytan tarafından bir vesveseye uğrayınca Allah'ı zikrederler ve hemen gerçeği görürler*"⁸⁰ buyrularak Allah'ı

⁷⁰ el-En'am 6/138

⁷¹ el-Mâide 5/4.

⁷² el-En'am 6/118.

⁷³ er-Ra'd 13/28.

⁷⁴ ez-Zümer 39/23.

⁷⁵ el-Hacc 22/35.

⁷⁶ el-Cum'a 62/10.

⁷⁷ el-A'lâ 87/15.

⁷⁸ el-Ahzâb 33/35.

⁷⁹ el-Enfâl 8/45.

⁸⁰ el-A'râf 7/201.

anmanın gerçeği görmeye vesîle olduğu vurgulanmaktadır. Yine başka bir âyetle, işlenilen fenalıklardan dolayı günahların bağışlanmasını dilemeden önce Allah'ı anmak gerektiği belirtilmektedir.⁸¹

Allah, kendisini zikredenlere çeşitli mükâfatlar vereceğini vaadettiği gibi, zikirden yüz çevirenleri ve zikretmeyi unutanları helak edeceğini ve gittikçe artan bir azâba uğratacağını ifade etmiştir.⁸² Başka bir âyetle ise Allah, "*Kalpleri Allah'ı zikretmek hususunda katılaşıp olanlara yazıklar olsun*"⁸³ buyurarak böyle insanların dikkatlerini çekmektedir.

Kur'ân, Allah'ı zikredenle, zikretmeyenin vasıfları üzerinde de durmaktadır. Nitekim samimi bir şekilde inanan kimselerin, Allah zikredildiğinde kalplerinin titrediği belirtilmektedir.⁸⁴ Yine Kur'ân, inanıp yararlı iş işleyenleri, Allah'ı çok zikredenleri ve haksızlığa uğradıklarında haklarını alanları, şeytana kulak veren, yalancı, günahkâr ve iftiracıardan ayrı tutmuştur.⁸⁵ Diğer bir âyetle, inanan kimseleri, ticaret ve alışveriş gibi meşguliyetlerin Allah'ı zikretmekten, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoymadığı belirtilmektedir.⁸⁶ Başka bir âyetle ise, Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikreden kimseler için Rasûlullahın en güzel örnek olduğu ifade edilmektedir.⁸⁷ Kur'ân'da inananlardan başka, Allah'ı sürekli zikreden meleklerin varlığından da bahsedilmiştir.⁸⁸

Kur'ân'da, münâfıkların akıllarınca Allah'ı aldatmaya kalkıştıkları, namazda tembellik ettikleri ve Allah'ı çok az zikrettikleri belirtilmektedir. Keza âhirete inanmayan kimselerin Allah "bir" ve "tek" olarak zikredildiğinde kalplerinin nefretle çarptığı, putlar anıldığında ise hemen yüzlerinin güldüğü ifade edilmektedir.⁸⁹ Başka bir âyetle ise, Allah'ı anmaktan yüz çevirenlerin dünya hayatından

⁸¹ Âl-i İmran 3/135.

⁸² Cin 72/17; el-Furkân 25/8.

⁸³ ez-Zümer 39/22.

⁸⁴ el-Hacc 22/35; el-Enfâl 8/2.

⁸⁵ eş-Şuara 26/227.

⁸⁶ en-Nûr 24/37.

⁸⁷ el-Ahzâb 33/21.

⁸⁸ es-Saffât 37/3.

⁸⁹ ez-Zümer 39/45; el-İsrâ 17/46.

başka bir şey istemeyenler olduğu belirtilmekte⁹⁰, aşırı giden ve hevesine uyan kimselere uyulmaması gerektiği ve bu kimselere Allah'ı zikretmenin unutturulduğu vurgulanmaktadır.⁹¹

Şüphesiz Allah'ı zikirden alıkoyan birçok sebep vardır. Kur'ân bu sebeplerin başında günlük meşguliyetleri, malları, çocukları, şeytanı, içki ve kumarı saymakta ve bu tür davranış sahiplerini uyarmaktadır.⁹² Bir âyette, şeytanın içki ve kumar yüzünden insanlar arasına düşmanlık ve kin sokarak onları Allah'ı zikretmekten ve namazdan alıkoyduğu, Allah'ı zikretmeyi unutturduğu belirtilmektedir.⁹³ Allah Taâla kendisini zikretmeyi önemsemeyen bir kimsenin yanına, ondan ayrılmayan bir şeytanı arkadaş verdiğini ve bu şeytanın işinin o kimseyi Allah'ı zikirden alıkoymak olduğunu bildirmektedir.⁹⁴

Sonuç olarak, zikir kavramının Kur'ân-ı Kerîm'de zengin bir anlama sahip olduğu görülmektedir. Genel olarak bu kelime Kur'ân'da Allah'ın varlığının, birliğinin ve sonsuz kudretinin delili olan pek çok konuyu düşünmek, tefekkür etmek anlamında kullanılmakta, insanlar düşünmeye teşvik edilmekte, düşünmeyenler veya çok az düşünenler uyarılmaktadır. Pek çok âyette zikir kavramı hemen her konuda öğüt vermek, öğüt ve ibret almak anlamında kullanılmakta, başta öğüt verenin, gönderdiği ilâhî kitaplar aracılığıyla Yüce Allah olduğu belirtilmekte, peygamberlerin de birer öğütçü olduğuna vurgu yapılmaktadır. Yine birçok âyette de bu kavram, gerekli olan bazı konuların unutulmaması, unutulursa hemen hatırlanması ve sürekli hatırdâ tutulması gibi anlamlara gelmektedir.

3. Hadislerde Zikir

Kaynaklarda zikirle ilgili pek çok hadis bulunmaktadır. Bu hadislerin çoğunluğu, zikir anlayışına delil olmak üzere tasavvuf kitaplarında da ele alınıp işlenmektedir.⁹⁵

⁹⁰ en-Necm 53/29.

⁹¹ el-Kehf 18/28.

⁹² el-Münafikûn 63/9; en-Nûr 24/37.

⁹³ el-Mâide 5/91; el-Mü'min 23/110.

⁹⁴ ez-Zuhruf 43/36.

⁹⁵ Zikir konusunda mutasavvıfların kullandıkları hadisler müstakil bir çalışmada derlenmiş, bu hadislerin tahrir ve değerlendirmesi yapılmıştır. bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun*

Hadislerde Allah'ı zikretmek, amellerin en hayırlısı, Allah katında en temiz olan, insanın manevî derecesini en çok yükselten, altın ve gümüşle tasaddukta bulunmaktan ve düşmanla karşılaşp kıyasıya vuruşmaktan daha üstün bir amel şeklinde ifade edilmektedir.⁹⁶ Allah'ın anıldığı zikir meclisleri ve halkaları cennet bahçesine benzetilmiş ve müminlerden, böyle yerlere uğradıklarında oralardan faydalanmaları istenmiştir.⁹⁷

Bir hadiste “Ben kulumun zannı üzereyim. Beni zikrettiği zaman onunla beraberim. Eğer beni kendi içinde zikrederse ben de onu kendi nefsimde zikrederim, eğer beni topluluk içinde zikrederse ben de onu ondan daha hayırlı bir topluluk içinde zikrederim. O bana bir karış yaklaşırsa ben ona iki kulaç yaklaşıyorum. O bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak giderim”⁹⁸ buyrulmaktadır. Zikrin hayırlısının gizli yapılan, rızkın hayırlısının da yeterli miktarda bulunan olduğu belirtilen bir hadis⁹⁹ de zikrin ve amellerin gizli yapılması (zikr-i hafî) anlayışını benimseyenler tarafından delil olarak gösterilmiştir.¹⁰⁰

Zikirle ilgili bir başka hadiste Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'e, kulu Allah'a en fazla yaklaştıran, kolay ve Allah'a göre en üstün yolu sorduğunda Hz. Peygamber, “Halvet içinde Allah'ı zikretmeye devam etmelisin” buyurmuş, bunun üzerine Hz. Ali, “Zikrin fazileti bu kadar büyük mü? Bunu herkes yapabilir mi?” sorusu üzerine Hz. Peygamber “Yâ Ali! Yeryüzünde inanarak “Allah Allah” diyen tek fert kalıncaya kadar kıyamet kopmayacaktır” buyurmuş, Hz. Ali'nin, “Yâ Rasûlullah! Nasıl zikredeyim?” sorusu üzerine, “Gözlerini kapa ve üç

Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, T.D.V. Yayınları, Ankara 2000, s. 337-348.

⁹⁶ bk. Tirmizî, Daâvât, 6; İbn Mâce, Edeb, 53; Müsned, I, 190. Kuşeyrî, (Kuşeyrî Risâlesi) (nşr., Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1981, s. 367) ve Gazzâlî'nin (İhyâ ulûmi'd-dîn, Beyrut 1992, I, 445) zikir başlığı altında yer verdikleri bu hadisin az amele çok sevap vaatmesinin, hadisin sıhhatini engellediği ileri sürülmekte, bu açıdan söz konusu rivâyete ihtiyatlı yaklaşmak gerektiği belirtilmektedir. bk. Ahmet Yıldırım, a.g.e., s. 337-338.

⁹⁷ bk. Tirmizî, Daâvât, 82; Müsned, III, 150.

⁹⁸ Buhârî, Tevhîd, 15; Müslim, Zikir, 19, 21.

⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, Müsned, I, 172; Ebû Ya'la, Müsned, II, 82. Bu hadisin isnadında bazı kuşku verici problemlerin bulunması, muteber kabul edilen kaynaklarda yer almaması ve hafî-cehrî zikir tartışmalarının geç dönemlerde vuku bulması gibi nedenlerle söz konusu hadise son derece ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği belirtilmektedir. bk. Ahmet Yıldırım, a.g.e., s. 339.

¹⁰⁰ bk. Ebu'l-Fadl el-Makdisî, Safvetü't-tasavvuf, s. 511.

defa söyleyeceklerimi dinle, sonra onları tekrar et, ben dinleyeyim” buyuran Hz. Peygamber üç defa Kelime-i tevhîd’i tekrar etmiş, bunu Hz. Ali dinlemiş, sonra da Hz. Ali aynı şeyleri tekrarlamış ve Hz. Peygamber dinlemiştir.¹⁰¹

Cehrî zikir yaparken sesin aşırı derece yükseltilmesiyle Allah’a daha yakın olunamayacağı anlayışına delil olmak üzere zikredilen¹⁰² bir hadiste, bir sefer esnasında insanların yüksek sesle tekbir getirmeleri karşısında Hz. Peygamber, “*Kendinize acıyın. Siz ne sağıra ne de gâib olana dua ediyorsunuz. Sizi gören ve işiten zâta dua ediyorsunuz. O sizinle beraberdir. Dua ettiğiniz zât, birinize bineğinizin boynundan daha yakındır*”¹⁰³ buyurmaktadır.

Beyhakî’nin rivâyet ettiği, fakat diğer muteber hadis kaynaklarında yer almayan başka bir hadiste, her şeyin bir cilasının bulunduğu ve kalbin cilasının da Allah’ı zikretmek olduğu kaydedilmektedir.¹⁰⁴

Gizli zikrin üstünlüğünü vurgulayan ve Hz. Aîşe’den nakledilen bir rivâyette Hz. Peygamber, Hafaza meleklerinin işitmediği gizli zikrin, yetmiş kat daha faziletli olduğunu belirtmiş ve bu konuda şöyle buyurmuştur: “*Kıyamet gününde, Allah kullarını hesaba çekmek için bir araya topladığında Hafaza melekleri de yazdıklarını getirirler. Allah onlara, “İyice bakın geriye bir şey kaldı mı?” diye sorduğunda onlar: “Ey Rabbimiz! Bildiğimiz ve muhafaza ettiğimiz şeyleri saydık ve yazdık” derler. Bunun üzerine Allah, o kula şöyle buyurur: “Senin, benim yanımda bilmediğin (meleklerin de bilmediği) bir amel defterin var. Ben seni onunla mükâfatlandıracağım. O da gizli zikirdir.*”¹⁰⁵

¹⁰¹ Söz konusu hadisin, “Yeryüzünde inanarak “Allah Allah” diyen tek fert kalıncaya kadar kıyamet kopmayacaktır” kısmının Müslim, İman 234’te yer almakla birlikte rivâyetin tamamının hadis külliyyatında bulunmadığı, bazı bilgilerin hadisi münker olarak değerlendirdikleri, mutasavvıfların hadisin sıhhati konusunda görüş birliği içinde olmakla birlikte, hadisin mevzu olma ihtimali bulunduğu kaydedilmektedir. bk. Ahmet Yıldırım, *a.g.e.*, s. 340-341.

¹⁰² bk. Efref Ali Tanevi, *Hadislerle Tasavvuf*, s. 113.

¹⁰³ Buhârî, Meğâzî, 38, Müslim, Zikir, 44-46; Ebû Davûd, Salât, 361.

¹⁰⁴ Beyhakî, *Şuabü’l-imân*, I, 396.

¹⁰⁵ Ebû Ya’la, *Müsned*, VIII, 182-183; Deylemî, *Firdevs*, II, 373. Hadis teknikleri açısından, isnadında, zayıf kabul edilen Muâviye b. Yahyâ es-Sadeî’nin olduğu belirtilen, muteber hadis kaynaklarında yer almayan ve geç dönemlerde oluşmuş tasavvufi unsurlar içeren bu

Allah'ı çok zikretmenin vurgulandığı bir hadiste, “Münafıkların size, “Bunlar riya yapıyorlar diyecekleri kadar Allah'ı zikrediniz”¹⁰⁶, bir başka rivâyette ise, “Size deli deninceye kadar Allah'ı çokça zikrediniz”¹⁰⁷ buyrulmaktadır.

Allah'ı zikretmenin öneminin belirtildiği bir rivâyette de Hz. Peygamber'in, âdemoğlunun Allah'ı zikretmekten daha fazla kendisini Allah'ın azabından koruyabilecek bir amel işlemediğini söylemesi üzerine sahabe, Allah uğrunda yapılan cihadın, Allah'ı zikretmenin yerini tutup tutamayacağını sormuş, Hz. Peygamber de, Allah uğrunda yapılan cihadın bu dereceye yetişemeyeceğini, ancak kılıç kırılıncaya kadar vuruşup, böylece üç kılıç eskitilmesi şartıyla yani devamlı savaş hali ile bu dereceye ulaşılabilineceğini belirtmiştir.¹⁰⁸

4. Tasavvufta Zikir

Allah'ı anmak, O'nu hatırdan çıkarmamak ve unutmamak şeklinde ifade edilen zikir, tasavvuf ve tarikat ehli kişilerin bazı kelime ve ibareleri çeşitli miktarlarda, belli yerlerde edebe uygun olarak kişisel ya da toplu bir şekilde söylemeleridir. Öyle ki, dil ile söylenen (cehrî zikir) veya kalpten sessizce (hafi zikir) yapılan bu zikirde, zikreden kişinin kendinden geçerek, Allah'ın dışında her şeyi unutması, hatta onları yok sayması hedeflenir.¹⁰⁹ Kur'ân-ı Kerim'in önem verdiği konulardan biri olan ve kişinin iç aksiyonunu en mükemmel bir şekilde ortaya çıkarmasına vesile olan zikir, bütün mistik sistemlerde yer almakta, dahası, dinin özü olarak değerlendirilmektedir.¹¹⁰

hadise son derece ihtiyatlı yaklaşmak gerektiği ifade edilmektedir. bk. Ahmet Yıldırım, *a.g.e.*, s. 345.

¹⁰⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, III, 80-81. Bu hadisin isnadında yer alan Hasen b. Ebî Ca'fer'in zayıf bir ravî olduğu, rivâyetin de çok zayıf bulunduğu belirtilmektedir. bk. Ahmet Yıldırım, *a.g.e.*, s. 345-346.

¹⁰⁷ *Müsned*, III, 68; Hâkim, *Müstedrek*, I, 499. Bu hadisin de yukarıdaki rivâyet gibi zayıf olduğu belirtilmektedir. bk. Elbânî, *Daîfe*, II, 9.

¹⁰⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 71. Hadis kısmen *Müsned*, V, 239'da da geçmektedir. Gazzâlî'nin zikir bahsinde yer verdiği (bk. *İhyâ*, I, 444) bu hadisin muteber kabul edilen kaynaklarda yer almaması, az amele çok sevap vâdeden mübalağalı bir üslûba sahip olması gibi gerekçelerle sıhhati konusunda bazı şüpheler bulunduğu belirtilmektedir. bk. Ahmet Yıldırım, *a.g.e.*, s. 346.

¹⁰⁹ bk. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 200; Mehmet Necmettin Bardakçı, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, s. 73.

¹¹⁰ bk. Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân-ı Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s. 351.

Gerçek zikri, zikir esnasında Allah'tan başka her şeyi unutmak şeklinde tanımlayan Kelâbâzî (ö. 380/990), söz konusu görüşünü “Unuttuğunda Rabb’ini zikret”¹¹¹ âyetine dayandırarak bu âyetin, Allah’tan başkası unutulduğunda O’nun gerçek anlamda zikredilmiş olacağı manasına geldiğini belirtir. O’na göre ârifler, zikir ile cennet nimetlerini değil, saygı duygusundan hareketle Allah’ın yüceliğini düşünürler. Bu da ancak tasavvuf ehlinin başvurduğu “müşâhede” yöntemiyle mümkün olur. Kelâbâzî, bu bağlamda Cüneyd-i Bağdâdî’nin müşahede yöntemine dayanmayan zikrin Allah’a yapılmış bir iftira olduğu ve Allah’ı bu şekilde zikredenlerin münafıklık kategorisinde bulundukları yönündeki görüşlerini nakletmektedir.¹¹²

Mutasavvıfların, zikri üçe ayırdıklarını nakleden Kelâbâzî, bunlardan ilkinin söz ile yapılan zikir olduğunu ve bunun, “unuttuğun için zikredileni hatırlamandır” anlamına geldiğini; ikincisinin, zikredilenin vasıflarını hatırlamak; diğerinin ise, zikredilenin temaşa edilmesi sonucunda zikirden fâni ve gâip olmak, yani zikredilenin vasıfları, insanın vasıflarını yok etmesi sebebiyle kişinin yaptığı zikirde fâni olması, zikrini unutması manasına geldiğini ifade eder.¹¹³

Hucvirî (ö. 470/1077), kudsî hadis olduğunu belirttiği bir rivâyeti esas alarak zikir anlayışını temellendirmektedir. Bu rivâyet şöyledir: “*Kul, nafile ibadetlerle, ben onu sevinceye kadar durmadan bana yaklaşır. Ben onu sevdiğim zaman, onun kulağı, gözü, eli, kalbi ve dili olurum. Artık o benimle iştir, benimle görür, benimle konuşur, benimle tutar.*”¹¹⁴ Hucvirî bu rivâyetten hareketle kulun nafile ibadetler sayesinde kendi fiillerini kendine nisbet etmekten uzaklaştığını, kulun zikrinin, Allah’ın zikri haline dönüştüğünü yani kişinin söylediği bir sözün gerçekte Allah’ın sözü olduğunu belirterek bu görüşüne Bayezid Bistamî’nin (ö. 234/848 veya 261/874) “sübhânî, sübhânî mâ azume şânî” (kendimi tesbih ederim, kendimi tesbih ederim, benim şanım ne ulu” şeklindeki sözlerini delil olarak getirir.¹¹⁵

¹¹¹ el-Kehf 18/24.

¹¹² Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf (Ta’arruf)*, s. 154-156; ayrıca bk. İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricu’s-sâlikîn (Kur’ânî Tasavvufun Esasları)*, II, 336-338.

¹¹³ Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 157; ayrıca bk. Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 367-368.

¹¹⁴ Buharî, *Tevhid*, 15; Müslim, *Zikir*, 20-22.

¹¹⁵ Hucvirî, *Keşfu’l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, s. 381-382; ayrıca bk. Necmüddin Kübrâ, *Tasavvufî Hayat (Usûl-u Aşere, Risâle ile ‘l-Hakîm, Fevâihu’l-Cemâl)*, s. 58-62.

Kuşeyrî (ö. 465/1073), zikir konusundaki görüşlerine delil olmak üzere bazı âyet ve hadisleri zikrettikten sonra, dil ve kalb yoluyla yapılan zikrin Allah'a ulaşmada temel şart olduğunu ve devamlı zikir hali istisna tutulacak olursa, başka hiçbir yol ile Allah'a ulaşamayacağını belirtir.¹¹⁶

Tasavvuf kaynaklarında bir müridin yirmi dört saatinin programlandığı görülmektedir.¹¹⁷ Bu program incelendiğinde yapılması istenen zikir, tesbih, dua ve virdlerin yerine getirilmesinin hem çok zor, hem de bir güne sığmayacak nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Bir kişinin söz konusu programı uygulaması halinde kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını temin edebilmesi ve bir şekilde üretime katılması da mümkün olmayacak, hayatını devam ettirebilmek için gerekli ihtiyaçlarını elde etmede sürekli başkalarına bağımlı kalacaktır.

İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) yukarıda işaret edilen problemi görmüş olacak ki, çeşitli iş ve meslek gruplarındaki insanlara ayrı ayrı bir program önermektedir. Ona göre, insanlar âbid, âlim, talebe, sanaatkâr, vazife sahibi ve muvahhid olmak üzere altı durumda bulunurlar. Gazzâlî, âbidler hakkında şöyle demektedir: Böyle insanların dünyaya ilişkin hiçbir işi bulunmadığından dolayı, görevleri sadece ibadet etmekten ibarettir. Aksi halde hayatlarını boş ve tembel bir şekilde geçirmiş olurlar. Bu bakımdan müellif, adı geçen günlük zikir, tesbih, dua ve nafil ibadet programının tamamının bu tür kişiler tarafından uygulanmasını istemektedir.¹¹⁸

Gazzâlî, âbidler için önerdiği dua ve zikirleri aynı şekilde diğer gruplara tavsiye etmez. Meselâ, âlimin ve talebenin ilimle meşgul olması nafil ibadetlerden daha üstündür. Bu durumda onlar zikirden ziyade ilimle meşgul olmalıdırlar.¹¹⁹ Sanaatkârların yani farklı meslek gruplarının da sürekli ibadetle vakit geçirmeleri doğru değildir. Çünkü bu kimseler kendi mesleklerini icra etmek durumundadırlar. Yine devlet başkanlığı gibi âmme hizmeti gören kimselerin yaptığı işler dürüstlük ilkesine uygun olmak şartıyla nafil ibadetlerden daha

¹¹⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 367.

¹¹⁷ bk. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-kulûb*, I, 12-97; Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, II, 4-46.

¹¹⁸ Gazzâlî, *a.g.e.*, II, 28.

¹¹⁹ Gazzâlî, *a.g.e.*, II, 29.

üstündür. Böyle kişilerin, görev anında sadece farz ibadetlerle yetinmeleri gerekir.¹²⁰

Görüldüğü üzere Gazzâlî'nin, dua, zikir, tesbih ve nafilâ ibadetlerin yapılmasıyla ilgili verdiği günlük programın insanların yaptığı işlere göre farklılık arzettiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan zikir anlayışını belli birtakım formel kalıplara büründürmek hem onun anlamını daraltma, hem de esprisini kavrayamama gibi bir sonuca yol açar.

Sonuç ve Değerlendirme

Sözlükte, bir şeyi anma, hatırlama, öğüt alma, öğüt verme, ibret alma, düşünme, namaz, dua, tesbih şükür, taat, Kur'ân-ı Kerîm, Kur'ân-ı Kerîm tilâveti ve kitap, olmak üzere pek çok anlama gelen zikir kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de bu anlamlara paralel manalarda kullanılmaktadır. Hadislerde ise bu kavram yaklaşık olarak zikredilen aynı anlamlara gelmekle birlikte, kurumsallaşma sürecini geç dönemlerde gerçekleştiren tarikatların zikir anlayışını hatırlatan ifadelerle de rastlanmaktadır.

Tasavvuf kaynaklarında zikir, bir ibadet olarak görülmekle birlikte, onun aynı zamanda keşf bilgisine ulaşmada bir vasıta olduğu kabul edilmiştir. Ne var ki, tarikatların kurumsallaşması sürecinde belli kalıplarla ifade edilir hale gelen bu kavram zamanla Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerdeki anlam zenginliğini kaybetmiştir.

Tasavvuf kaynaklarında bir müminin günlük ibadet programında yer alan dua, zikir, tesbih ve nafilâ ibadetlerin yapılması halinde kişinin toplum hayatından soyutlanacağı, onun her türlü üretim faaliyetinden uzaklaşacağı ve hayatını devam ettirebilmek için gerekli olan ihtiyaçların temininde başkalarına bağımlı bir hale geleceği açıktır. Kur'ân-ı Kerîm'in ve Hz. Peygamber'in böyle bir dinî hayat tarzını onaylaması ise mümkün gözükmemektedir.

Kaldı ki Gazzâlî de her insan için aynı zikir ve nafilâ ibadeti önermemekte, örneğin bilimsel faaliyetin nafilâ ibadetlerden üstün olduğunu belirtmekte, meslek sahibi olan kimselerin sürekli nafilâ ibadet ve zikir yapmaları halinde kendi işlerini yapamayacaklarını ifade etmekte, hatta kamu işlerinde çalışanların mesâî içinde sadece farz ibadetleriyle yetinmeleri gerektiğini vurgulamaktadır.

¹²⁰ Gazzâlî, *a.g.e.*, II, 30.

Sonuç olarak, zikrin pratik hayatta uygulanabilirliğinin birtakım şartlara bağlı olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Şeklî bir zikir anlayışı yerine, Kur'ân ve sünnetteki model benimsenmelidir. Kişiyi sosyal hayattan soyutlayıcı bir zikir anlayışının İslâmî prensiplere uygun düşmediği ise açıktır.

Kaynakça

- Abülbâki, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1986.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (nşr. Abdullah Muhammed ed-Derviş), Beyrut 1991.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, Fakülte Kitabevi, İstanbul 2000.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, *Şuabü'l-imân* (nşr. Muhammed Saîd b. Besyonî Zağlol), I-IX, Beyrut 1990.
- Buhârî, İsmail b. İbrahim, *Sahîhu'l-Buhârî*, I-VIII, İstanbul ts.
- Deylemî, Şûruveyh b. Şehredâr, *Kitâbu Firdevsi'l-ahbâr*, nşr. Fevvâz Ahmed Zemrelî-Muhammed Mu'tasimbillâh el-Bağdâdî, I-V, Beyrut 1987.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh Esbahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, I-X, Dâru Reyhan li't-Tûras, Kahire ts.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.
- Ebû Ya'la, Ahmed b. Ali, *Müsnedu Ebû Ya'lâ el-Mavsîlî* (nşr. Hüseyin Selîm Esed), I-XVI, Beyrut 1989.
- Ebu'l-Fadl el-Makdisî, *Safvetü't-tasavvuf*, Beyrut 1995.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Silsiletu'l ehâdisi'd-daîfe ve'l-mevzûa ve eseruha's-seyyiu fi'l-ümmeh*, I-IV, Riyad 1988.
- Eşref Ali Tanevi, *Hadislerle Tasavvuf* (haz. Zaferullah Daudî, Ahmet Yıldırım), İstanbul 1995.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I-V, Beyrut 1992.
- Hâkim et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-IV, Beyrut 1992.
- Hasan el-Mustafavî, *et-Tahkîh fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*,

- Hucvirî, Ali b. Osman Cullâbî, *Keşfu'l-mahcûb* (nşr. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef fi'l-ehâdisi ve'l-asâr* (nşr Said Muhammed el-Lehhâm), I-IX, Beyrut 1989.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir, *Medâricu's-sâlikîn*, I-III, Beyrut ts.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-Mısırî, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut ts.
- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1985.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshak, *Doğuş Devrinde Tasavvuf (Ta'arruf)* (nşr. Süleyman Uludağ), İstanbul 1979.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin, *Kuşeyrî Risâlesi* (nşr. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1981.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim* (nşr Muhammed Fuâd Abdülbâkî), I-IV, Beyrut 1983.
- Necmüddin Kübrâ, *Tasavvufî Hayat (Usûl-u Aşere, Risâle İle'l-Hakîm, Fevâihu'l-Cemâl Tercümesi)* (nşr. Mustafa Kara), İstanbul 1980.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- Râğıp el-İsfahânî, *el-Müfredât*, İstanbul 1986.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *el-Câmiu's-Sahîh* (nşr. Kemal Yusuf el-Hût), I-V, Beyrut 1987.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, T.D.V. Yayınları, Ankara 2000.